

П'ять уроків Мазепи – Орлика для сучасної конституційної дискусії

Микола ТОМЕНКО,
кандидат історичних наук,
доктор політичних наук

Розглянуто п'ять основних уроків Конституції Пилипа Орлика, яка була розроблена під впливом ідей Івана Мазепи, для сьогоденної конституційної дискусії. Визначено, що Конституція, написана в контексті провідних ідейних тенденцій західноєвропейського парламентаризму, закладає головні принципи республіканської форми правління та демократичного політичного ладу в Україні.

32

Історія української Конституції підказує дуже багато уроків для сьогоденної конституційної дискусії. Зокрема, як відомо, документ, що зветься Конституцією Пилипа Орлика, насправді був документом колективним і виник після аналізу помилок і поразки в червні 1709 року гетьмана Івана Мазепи та його команди під Полтавою.

Мазепа та Орлик чудово розуміли, що прості люди, які проживають у містечках і селах, сім'ї військових тощо занадто затиснуті великою кількістю податків, не мають достатніх прав і вольностей, а тим паче знають про корупцію в оточенні тодішньої влади. Крім того, швидка геополітична зміна курсу Івана Мазепи від стратегічного партнерства з Росією до стратегічного партнерства зі Швецією зокрема та Європою загалом не була донесена й роз'яснена широкому загалу.

Щоб отримати довіру українського суспільства, фактично й були сформульовані статті Основного Закону, які давали би можливість насамперед простим людям переглянути ставлення до тодішньої влади (гетьмана та його команди) й, відповідно, заручитися її підтримкою. Отже, багато статей Конституції, котрі ми позначаємо як демократичні, справедливі й такі, що випередили в часі багато норм європейських конституцій, з'явилися ще 5 квітня 1710 року.

Очевидно, що й через 305 років у Конституції Пилипа Орлика можна знайти багато концептуально важливих речей, які не лише є слухними, а й мають слугувати своєрідними уроками в нинішній конституційній дискусії чи в ставленні можновладців до Основного Закону.

«Пакти й конституції...», написані гетьманом Війська Запорозького Пилипом Орликом і його сподвижниками й прийняті 5 квітня 1710 року в Бендерах, фактично є першою європейською Конституцією в сучасному її розумінні. Для належної оцінки

змісту цього документа варто взяти до уваги історичні обставини, які передували його появі. У 1709 році гетьман Іван Мазепа та тодішня українська еліта, що підтримувала його, зазнали поразки у військовому протистоянні з Петром I під Полтавою. Однією з головних причин програшу слід вважати відсутність широкої підтримки суспільством та низовим військом «швидкої» геополітичної переорієнтації Івана Мазепи з Росії Петра I на Швецію Карла XII. Тому низка розділів Конституції Пилипа Орлика, що, безсумнівно, готувалася з урахуванням ідей Івана Мазепи, є своєрідною реакцією на уроки поразки під Полтавою.

Конституція складається з преамбули та 16 параграфів, де сформульовані головні принципи побудови держави. У преамбулі схематично викладено історію Війська Запорозького – всього малоросійського народу. Тут Пилип Орлик витворив історико-політичний міф про те, що першим прийняв християнство каган «хозарів-козаків», а не князь Володимир Святославич. У такий спосіб документ закладав, так би мовити, історичний пріоритет Української держави та козаків, які, на думку Пилипа Орлика, були попередниками Володимира Великого в процесі залучення українських земель до європейської цивілізації. Зазначена схема (хозари-козаки – оборонці народу на території України) стала підґрунтям ідеї окремішності русько-малоросійсько-українського народу та його природного права на власну державу. Ця ідея в розширенішому, але завуальованішому вигляді пізніше була подана в «Історії Русів» (1818–1822 рр.).

У першому параграфі розглянуто питання віри, заявлено про православ'я як панівну релігію в державі, а також про відновлення автокефалії. Другий параграф важливий тим, що чітко окреслював кордони держави, визначені Зборів-

ським договором 1649 року. Гетьман зобов'язувався оберігати територіальну цілісність країни.

I. Конституція та закон – один для всіх: від глави держави до простого громадянина

Принциповий характер мають шостий і сьомий параграфи, де сформульована ідея поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Так, законодавча влада належить Раді, членами якої є полковники зі своєю старшиною, сотники, «генеральні радники від усіх полків» і «посли від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ». Рада повинна збиратися тричі на рік – на Різдво Христове, свята Великодня та Покрови, а також за рішенням гетьмана. Усі важливі державні справи гетьман мав попередньо узгоджувати, «на власний розсуд (гетьмана) ніщо не повинно ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися». Суд також мав діяти незалежно, адже гетьман «не повинен карати сам із власної ініціативи й помсти, але таке правопорушення – й умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, що повинен винести рішення не поблажливо й не лицемірно, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом».

«...Але коли деякі гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: «Я так хочу, я так велю». Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності гетьманського правління на батьківщині й у Війську Запорозькому запровадилися розлад, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постой, зневажливе ставлення до старшин, полковників

і знатних козаків... Якщо в діях Ясновельможного Гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники й генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така потреба, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав і вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Ясновельможний Гетьман не має ображатися та мститися, а, навпаки, намагатися виправити недоладності» (зі ст. VI Конституції Пилипа Орлика).

II. Як побороти корупцію в кадрових призначеннях керівництва держави та забезпечити справедливе правосуддя

Автор Конституції, а ми розуміємо, що й у цілому тодішня козацька еліта, звертає увагу на так звану чиновницьку корупцію. У Розділі X читаємо: треба «заборонити ці зловживання, що так поширилися... Тягарі й здирство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, які просять і домагаються судових посад... розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність Гетьмана підступними дарунками». Передбачалося, що такі посади мають бути виборними.

«...Оскільки ж усі тягарі й здирство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, які просять і домагаються судових посад, не користуючись довірою й не маючи заслуг, але ненаситно прагнучи до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність Гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, усупереч праву й рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, то найсерйознішим чином постановляємо, щоб Ясновельможний Гетьман нікому за хабарі в урядах ані полковницьких, ані інших козацьких чи простих посад не давав і не нав'язував на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням та голосуванням і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися й здійснюватися без гетьманської згоди. Цей закон належить виконувати й полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи й не усуваючи від уря-

дів через приватні сутічки» (зі ст. X Конституції Пилипа Орлика).

«Якщо хтось із старшин, полковників, генеральних радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи й помсти, але таке правопорушення – й умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, що повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом» (зі ст. VII Конституції Пилипа Орлика).

III. Як захистити соціальні права простих громадян і встановити справедливі податки

Фактично Конституція Пилипа Орлика – єдиний документ, який писався не для політичної еліти, а для всього українського народу. Саме тому в документі бачимо цілу низку так званих соціальних статей на захист простих людей загалом і встановлення справедливих податків зокрема.

«Оскільки податки на річну платню компанійцям і сердюкам (кінним і пішим козакам із гетьманської лейбгвардії) та інші публічні видатки, а також стації на компанійців і сердюків були встановлені як загальна повинність для всіх жителів України – і козаків, і простолюду, отож і податки, й згадані вище стації мають бути ліквідовані й повністю відмінені. Таким чином, державна скарбниця, закрита для задоволення державних потреб, повинна бути відновлена за рахунок регулювання видатків. Що ж стосується платні кінним і пішим після закінчення війни, то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді буде обговорено й прийнято постанову» (зі ст. XV Конституції Пилипа Орлика).

«...Після того, як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства, нехай буде призначена й через спеціально встановлених комісарів здійснена ревізія всіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради в присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно: кому належить згідно із законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданим. Збільшуються тягарі нещасного пригнобленого простолюду й тому, що чимало заможних козаків під приводом права підсусідства за-

хищають прийнятих на свою садибу простолюдинів від будь-якої міської й сільської повинності. Так само й заможні купці, відзначені гетьманськими вольностями, а також ті, що перебувають під заступництвом і опікою полковників, уникають виконання належних публічних повинностей і відмовляються надавати допомогу нещасному простолюдинові. Через це Ясновельможний Гетьман своїми універсалами повинен буде подбати як про повернення селян, прихованих (у володіннях) царя, так і про заборону звільняти купців від несення публічних повинностей, не протегуючи їм у цьому надалі» (зі ст. XII Конституції Пилипа Орлика).

«Часто люди бідні скаржаться на численні здирства з боку збирачів державних податків і податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків. Бідній людині взагалі неможливо на ярмарку продати будь-яку річ для полегшення своєї бідності та купити щось для власних потреб без ярмаркової плати. А не дай Боже, хоч чимось завинити, то будеш обідраним ярмарковими об'їждчиками з ніг до голови. Тому нехай збирачі податків і податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито й тільки з тих товарів, які будуть виражені в майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи й людям бідним здирства не чинячи. Так само й об'їждчики ярмаркові повинні збирати мито з тих, кому належить його платити, а не з убогих людей, які прибули на ярмарок, щоб щось продати або купити для власних потреб» (зі ст. XVI Конституції Пилипа Орлика).

«...Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком у всьому Війську Запорозькому, так само він повинен пильно дбати про те, щоб простим козакам і простолюдином не чинилося надмірних утисків, спустошливих поборів і здирств. Бо ці надужиття спонукають люд залишати обжиті місця й відходити до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити тягарі й шукати життя кращого, спокійнішого й легшого. Через це нехай пани полковники, сотники, отамани, урядники й виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і простих козаків, а особливо простолюдинів, які не перебувають у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві, послаючи (їх) косити сіно чи збирати врожай, виганяючи на укріплення валів, відбираючи насильно, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Також ремісників не примушувати без дозволу до виготовлення замовлених до хатнього вжитку речей, а козаків не звільняти від служби заради (виконання) приватних доручень. Ясновельможний Гетьман повинен за-

боронити ці зловживання, що так поширилися, й уникати їх самому, будучи гідним наслідування прикладом» (зі ст. X Конституції Пилипа Орлика).

IV. Державна підтримка військових та їхніх родин

Спеціальний розділ Конституції визначає права та привілеї Війська Запорозького, зокрема тої частини, що історично мала землі, укріплення та фортеці, розташовані на Дніпрі, та називалася Січчю (Розділ IV). Ще один пункт документа є яскравим прикладом пошуку підтримки серед простого козацтва: вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства й господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні чи на військовій службі, не мали притягуватися до жод-

них обов'язкових для простого люду загальних повинностей і обтягуватися сплатою податків (Розділ XI).

«Встановлюється й оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства й (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні чи якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків» (зі ст. XI Конституції Пилипа Орлика).

V. Про гарантії самоврядування міст і громад

Розділ XIII гарантує, що Київ та інші міста України зберігають недоторкан-

ними й непорушними всі свої справедливо отримані права та привілеї.

«Стольне місто Русі – Київ – та інші міста України нехай непорушно й недоторканно зберігають усі свої справедливо отримані права та привілеї. Це ухвалюється спеціальним актом і доручається підтвердити надалі гетьманською владою» (зі ст. XIII Конституції Пилипа Орлика).

Зміст Конституції Пилипа Орлика був відомий Правобережній Україні, адже поширювався через універсали та звернення під час антимосковських військових походів у період з 1711 по 1714 рік. Конституція, написана під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму, заклала головні принципи республіканської форми правління та демократичного політичного ладу.

34

Політико-правові аспекти встановлення ефективної взаємодії держави й громадянського суспільства в Україні

Тетяна КОСТЮК,
кандидат політичних наук,
заступник завідувача кафедри політології
Українсько-арабського інституту
міжнародних відносин і лінгвістики ім. Аверроеса
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»

Проведено огляд сучасного стану й перспектив розвитку ефективного діалогу між двома головними політичними інститутами будь-якої країни: держави й громадянського суспільства. Продемонстровано, що аполітичне й бездіяльне суспільство не здатне впливати на державну політику, а отже, є об'єктом політики, а не її суб'єктом. Такий стан речей неодмінно веде до встановлення тоталітарного режиму. Задля уникнення цього й продовження активних реформ на шляху демократизації запропоновано низку заходів з метою встановлення конструктивного діалогу між державою та громадянським суспільством.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, політичний інститут, політичний режим, демократизація.

Политико-правовые аспекты установления эффективного взаимодействия государства и гражданского общества в Украине

Татьяна КОСТЮК, кандидат политических наук, заместитель заведующего кафедрой политологии Украинско-арабского института международных отношений и лингвистики им. Аверроеса ЧАО «ВУЗ «МАУП»

Проведен обзор современного состояния и перспектив развития эффективного диалога между двумя главными политическими институтами любой страны: государства и гражданского общества. Продемонстрировано, что аполитичное и бездейственное общество не способно влиять на государственную политику, а следовательно, является объектом политики, а не ее субъектом. Такое положение дел непременно ведет к установлению тоталитарного режима. Во избежание подобного и для продолжения активных реформ на пути демократизации предложен ряд мер для установления конструктивного диалога между государством и гражданским обществом.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, политический институт, политический режим, демократизация.